

## Író a háborúban

Csoóri Sándor *A magyar Apokalipszis* című megrázó történelmi esszéjében — tanulságkeresőn és mementóként — irodalmunk második világháborús felelősségét vizsgálja. Mintha csak „zugháború” zajlanék — állapítja meg, az írók műveikben alig-alig emlegetik a frontot. A doni katasztrófa, katartikus művészi ábrázolás híján, úgyszólván jeltelenül merül el a feledésben, az áldozatok meggyászolatlanul, csupán a megfélemlített túlélők emlékezetében rejteznek. „Mintha a háborút kizárólag a kormány háborújának tartották volna, amelytől mint valami kormányprogramtól el kell határolniuk magukat. Az ellenzékiesség lett volna sokak szemellenzője? Vagy Horthyék olyan légmentesen elzárták a lakosság elől a fronthelyzetet, a fronteseményeket, hogy még a Németh Lászlóhoz hasonló koponyák is tájékozatlanok voltak?” Súlyos kérdések, melyekre tüzetes és elfogulatlan elemzések sora adhat érvényes választ. (A magunk részéről ehhez csupán adalékokkal járulunk hozzá. Németh László háború alatti gondolkodását jellemezvén, pontosabbá szeretnénk tenni Csoóri látéletét.)

Németh László számára a háború — ha a magyarság fegyveresen csupán jó három év múlva sodródik is bele —, már 1938-tól a legfontosabb sorskérdés. Egész emberi-írói magatartásának újrafogalmazását sürgető egzisztenciális probléma. Az átmeneti béke idilli állapotában is nemzeti létünket alapjaiban fenyegető közvetlen veszély, mert az Anschluss: Ausztria bekebelezése révén a náci Németország határainkig nyomult előre. A *Válasz* névtelen cikkirójának aggodalmában — az *Égető Eszter* hetedik fejezetéből kitűnően — Németh László is osztózik: „Az európai politika a háború és béke határmezsgyéjére jutott... Mi lesz, ha a német expanzió visszatér kedvenc elgondolásához: az ukrán hódításhoz a dunavölgyi felvonulási terület megszerzése után?” A jóslatot a fasizmus csillapíthatatlan területéhsége s az agresszió keleti iránya valószínűsíti, majd Csehszlovákia, Lengyelország, Jugoszlávia inváziója és feldarabolása rövidesen igazolja. Németh László mindenekelőtt a független Kelet-Közép-Európa összeomlása láttán mondja el a második világháborúról erkölcsi ítéletét. Mielőtt a sorsunkká vált volna. Az 1938-ban készülő *Alsóvárosi búcsú* jeleneteibe beszívárog az író háborúellenes tiltakozása és szorongása. „Utólag nagyon könnyű az 1938-as események nyomát a tollam alatt növé 1914-es vidéki csendéleten is felfedezni. Akkor azt hittem: munkámból kizártam minden 1936 utánit. A vajki polgármesternek azonban aligha lesz olyan csúf sváb álla enélkül” — olvassuk a *Homályból homályba* vallomásában. Voronyezs és Szálasi idejére elfásult volna e szellemi éberség? Semmiképp se hihető. A háborús tragédiát Németh olyan visszatartóhatatlan következményként szemléli, melynek premiszszáit történelmünk már a harmincas évek vége felé megalkotta. Az újabb, mégoly kegyetlen vereségek ábrázolása a korábbi látomások, elképzelt borzalmak megelevenítése volna. Az is igaz viszont, hogy közéletünkre bénítóan hat a felemás helyzet: Németország hatalmi erőterében élünk, de a nyílt megszállás 1944-re tolódik. Halaadás és reakció frontjai ezért nálunk nem különülnek el olyan nyilvánvaló egyértelműséggel, mint az annektált országokban. Az ellenzék megosztott erőiből: az urbánusok humanizmusából és a népiek demokratizmusából, katolikus és protestáns elvű németellenességből, konzervatív-védekező és forradalmi-szocialista álláspontokból nem összegeződik (viszonylag) egységes nemzeti mozgalom. Az eszmék nem provokálnak kiterjedt ellenállást, a szellem embereit (tehetetlenségükben) sokkal inkább a jövő alternatívái foglalkoztatják, mint a jelen kihívására adandó cselekvő politikai felelet. A népben is elég nagy a bizonytalanság; a reformot a kormányzat

elszabotálta, így „a nemzetbe be nem fogadott tömegek minden gyanakvás nélkül várják a hódítót, aki ébredő igazságérzetüknek ígér valamit”.

Az Anschluss hatására Németh Lászlóban a „szólni reménytelen, de becsület” komor pesszimizmusával fogamzik meg a történelmi veszélytudat. Gulyás Pálnak írja 1938. május 27-én: a hitlerizmus „kollektív hóbort”, amely ránk „magyarokra pillanatnyilag és sub specie Aet(ernitatis) életveszedelem”. Hitler figurája a *Róma utódai* Mohamed-portréjára emlékezteti: hozzá hasonló „eszelő” hódító, a „művelt világ peremén élő gondolkodó”, aki egy maroknyi kisebbség imperialista politikáját kényszeríti békés természetű népére. A sikeres villámháború és a rég várt országgyarapítások illúziós lázában nagyon pozitív értékű e kijózanító pesszimizmus. Történelmi realizmusra tanít. Nem pusztán a rémlátó képzelet terméke, az agresszor mohósága is indokolja. „A »népek csatája« mindenestre Moszkva körül lesz. A mi számunkra, noha nem érjük már meg, kedvezőbb volna Moszkva győzelme: ez csak bennünket, középosztályt s a magasabb ideákat semmisít meg, de a nép megmarad; a németek azonban népestől irtánának ki. Valószínűbbnek, sajnos, a németek végső győzelme látszik” — latolgatja Gulyásnak frott levelében a háború esélyeit egy nappal Lengyelország inváziója előtt. Próféciának se megvetendő. Az író sötéténelátásának, elkeseredésének fontos motívuma a nyugati hatalmak benemavatkozási politikája. „Spengler nem ítélte meg elég szigorúan őket. Imádkoznak Hitler kancellárért és tanácsadóért az angol templomokban: hányni kell ettől a pacifizmustól. A tigrisnek szeretetért esdekel... Az egész Hitler—Chamberlain-móka nem párba, hanem közös fáradás, hogy Anglia Kelet-Európát Hitlernek átengedhesse” — fogalmazza meg bírálatát az angol „eunuch-politikáról”. Úgy tűnik számára, Közép-Kelet-Európa egyedül marad Hitlerrel szemben a háború porondján. Még az angol—francia hadüzenet után is. „A lengyelek azóta megtették a legnagyobbat, amit Európáért megtehettek, magukra zudították a német inváziót, csakhogy az angolokat és a franciákat harcra kényszerítsék. Az angolok és franciák pedig most megteszik, amire hülyeség, aljasság és gyávaság szövetkezve is csak ritkán képes: egy puska-lövés nélkül bámulják Lengyelország pusztulását” — olvassuk a Gulyásnak 1939. szeptember 8-án írott levélben. A térség kis államai magukra hagyva legfőbb hősök lehetnek, győztesek nem. Harcukat a megosztottság állapotában, az egymás iránt gyanakvó nacionalizmusok fertőzetében, külön-külön kell megvívniuk. Németh az irreudenta demagóg politika ellenére rokonszenvvel figyelni ellenállásuk heroizmusát. „Szerencse, hogy a csehek (akiknek a tragikus óráit annyi kárörömmel figyelik nálunk) vadmacska karmokkal harcolnak értünk is” — lelkesedik Gulyásnak a müncheni egyezményt megelőző önvédelem láttán. A lengyel ellenállás „az utolsó lehetőség, hogy Európa karddal a kezében essék el” — veti papírra 1939. augusztus 26-án. Némethet egy pillanatra se tántorítják meg kelet-európai gondolkodásában a hitleri „területrendezések” illúziói. „Magyar patriotizmusom egy tágabb »újeurópai« patriotizmusban lel erőt, hitet, biztosságot; tudom, hogy csak együtt oltalmazhatjuk meg magunkat s érzem, hogy egymástól tanulhatjuk a legértékesebbet” — szögezi le a bécsi döntések idején. A kelet-európai „tejtestvériség” eszméje Németh számára nem pusztán kulturális közeledés; antifasiszta, antikolonialista program is. Ama „pesszimizmus” pedig, amellyel sorskérdéseinket megítéli, korántsem passzivitást sugalló, önfeladó, aktivitásunkat lefegyverező teória, hanem elkeseredés a nemzeti ellenállás gyöngeségén, erőtlenségén okán. Felrázó, nyugtalanító kétségbeesés. A németellenes világkoalíció megszilárdulását, első győzelmeit tapasztalván magától oldódik; fellazul feszes és zord logikája.

Németh a fasizmussal szemben ellenálláspárti. Ám annak is tudatában van, hogy nem áll rendelkezésünkre elegendő — Hitlerrel szembeszegezhető — nemzeti erő. Legfőbb szigeteken, „eklézsiákban” lehet védekezni, inkább erkölcsi, mint valószínű fegyverekkel. Egy „öntudat nélküli ország” készül itt a veszedelemre. Az állam „összeroppantható üres héj” rajta. A kormányzat a zsidótörvényekkel elvadtja magától a Habsburg-hagyományú polgári középosztályt. A nyilas mozgalom a „forradalom” leplében a reakcióra licitál rá (*Magyar radikalizmus*). Antiszemitizmus,

irredenta politika őrli a magyarság erkölcsi energiáit. A numerus clausus helyett inkább a népi tehetségek iskolázását kellene az államnak támogatnia — írja Németh a *Kelet Népében* a második zsidótörvény után. Álláspontja: „a nagy ipari üzemek és bankok nacionalizálása; emberiség a kis zsidókkal”. A nemzeti kohéziót az országgyarapítás se erősíti. „Mit ér akármilyen visszatérés, ha nem egy igazságosabb hazába hozzuk a visszatérőket?” — kérdezi a második bécsi döntésre utalva. A Kolozsvárra katonaként bevonuló Szabó Lőrinc levelére válaszolja: „Bár tudnánk szilárdabb magyar határokat adni (az országnak): mint a nagyhatalmak megvont vagy megszolgált kegye.” A nemzet ellenálló erejét csak „lelki önkormányzat és szociális igazságtéves” fokozhatná. Ennek hiánya azonban, habár esélyeinket korlátozza, feladatvállalásunkat nem teheti fölöslegessé. „Nincs remény, hogy ezt a megpróbáltatást mint a maga gazdája s a maga érdekeinek a védője ússza meg (a magyarság). A népet passzív ellenállása; a szellemet heroizmusa azonban ezen a megpróbáltatáson is átviheti” — olvassuk az író 1939-es tanulmányában. A „kisebbségben” metaforának (a röpírat a történelem „elé” készült!) — a múltat fejtegető mellett van egy vizionárius jelentése is: a német megszállás, a gyarmati lét elképzelt sorsállapota fogalmazódik meg benne. És a hozzá ajánlott program, életrecept.

Németh első reflexe a történelmi fenyegetésre: a katasztrófa bizonyosságának és közelségének tételezése. „Felhőszakadásban minek az augurok?” — kérdezi nyugtalanul és nyugtalanítón (*Ágak és gyökerek*). „A magyar írónak ma egy mindenre kész magatartást kell magára vasalnia — mely győzi a szerencsét is, de készülni a katasztrófára készült” — foglalja össze álláspontját (*Kisebbségben*). Rövidesen megmutatkoznak azonban írói gondolkodásában a hangsúlyeltolódás jelei: a tehetetlenségtől a cselekvő magatartás irányába. Ha a vihart nem is tudjuk a fejünk fölül eltéríteni, a fát azért még védeni lehet. Az Ördög történelmével az Istenét kell szembeszegeznünk: az erkölcsi erőfeszítést. „Alkalmazkodni, amennyire muszaj s csinálni tovább a magunk magyar ügyét, amennyire lehet. Sorsunkat igaz, hogy nagy részben az európai helyzet, vagy inkább végzet szabja meg, de mi ez alatt a végzet alatt is megtarthatjuk régi szempontjainkat” — írja 1940 novemberében.

Az írói magatartás változásának legszembevetőbb szemléletbeli s műfaji jegye a publicisztika iránti érdeklődés és igény erősödése. A „szellem embere” (talán Bajcsy-Zsilinszky *Kisebbségben*-kritikájának a hatására is) közelebb akar kerülni a politika világához. „Európa nagy halmazállapot-változásában” ő se lehet közönyös. „Az újság a gyengém: azt szeretném bebizonyítani, hogy nem Márai a magyar publicisztikában az utolsó szó. De sehogyse sikerül sajtóhoz jutnom” — írja Németh Szabó Lőrincnek 1940. szeptember 8-i haditudósítói tervét megvalló levelében. Próbálkozása kudarcba fullad (tanulmányválogatásának fejezetcíme végül is: *Újságíró újság nélkül*), — de a terv és szándék eleven benne. Kísérlete eszmény és valóság ellentmondásán hiúsul meg: Németh gondolkodása túl elvont és általános egy lap konkrét irányához képest, viszont az író is képtelen azonosulni a publicisztika parciális érdekeivel. A „kommentátorok” pragmatikusan gondolkodnak: „drukkokat és reményeket” tartanak szóval, a mérközés kimenetelétől a maguk felülkerekedését remélik s illúziókat kergetnek. Az igazi író viszont az „egésszel” akar egybeforni: párt, szekta helyett nemzettel, emberiséggel. Az egzisztenciák szempontjain túl „a bűnöket s a mulasztásokat” is érzi, és tudja, hogy „a magyarnak mindenhogy nehéz lesz” (*A döntés éveire*). Jogot formál ideákra is, szorongásra is. Mindez azzal a következménnyel jár, hogy az író sokkalta inkább a múltat és a jövőt tekintí a maga terepnumának, mint a jelent, amely számára gyakorta csak kiindulópont. A minta: Ady. „Én a magyarságért küzdök, de a »halottak élén« s ugyanakkor mint a »jövendő fehére« — írja Németh Gulyásnak 1939. szeptember 18-án. Úgy érzi, nincs többé „kortársakra szoruló mániája”. A vallomásban van valami a lemondás lírájából is. Az irodalom nem vállalhatja föl a politika dolgát, még ha ellenzékbé kerül is vele. A mához csak közvetetten, áttételesen szólhat. „Amikor a világban túl sok a történelem, az íróknak az emberséget illik szervezgetniük csendes ellen-szerűl. Az elmúlt évtizedben a magyar író is a történelmet szimatolta. Tájékozódni

próbált, hogy jó tanácsot adhasson nemzetének... Ma nagyzás volna a fejünkön: átcsapó hullámok felé kormányzó szavakat mondani. Az emberséget szolgálni s szé-  
píteni azonban ma is lehet" — írja Németh 1941-ben kezdett *Olvásónaplója* margó-  
jára. Programadás helyett a Roland-ének szolgálat-erkölcsét.

Amikor nyilvánvalóvá válik, hogy nem Németország nyeri meg a háborút, 1942-43 tájt Németh László gondolkodásában a „rémlátó” képezet és helyzetmeg-  
ítélés ellenében újból erőre kap az utópia: az „ószövetségi” modellel szemben az  
„újszövetségi” minta; a jövőt fürkésző és építő szenvedély. Minél tökéletesebb le-  
gyen „a hídfőállítás, amelyet a nép nagy átkelésére” kell készítenünk! A világpoli-  
tikai fordulatot fordítsuk a magyarság javára, a szocialista államot szabjuk a ma-  
gunk testére! Erre az író három lehetőséget is ajánl: a Veres Péter-típusú, alulról  
szervezett népi értelmiség fölnevelését vezetőréteggé; továbbá a magyar nép és múlt:  
szerves egységét alapul vevő művelődéspolitikát; aztán a kelet-európai nemzetek  
szolidaritásának erősítését. Igaz, nem csillapodik benne az aggodalom, a mi szo-  
cializmusunkat is eltorzítja-e a személyi kultusz, beépülhet-e a régi értelmiség az  
új rendbe, humanusan oldódik-e meg a parasztkérdés, képesek leszünk-e államunk-  
ban a nemzeti sajátosságok érvényesítésére. De Szárszó már hasonló jelkép, mint  
Konstanz. Az író megszólalása nem pogányság, hanem eretnokség. Az eretnokség:  
pedig — ha taktikai szempontból kelthet is zavart —, nem gyöngíti, hanem inkább  
erősíti az egyházat. Az eszmének csak hasznára lehet, ha kiszabadul a leegyszerűsítő,  
mindenkire egyformán kötelező világmagyarázatok sematizmusából, ha a gondolko-  
dás új és egyéni variációval gazdagodik. A „harmadik oldal” álláspontja nem azonos  
a Szabó Dezső-i „harmadik úttal” — benne foglaltatik az elsőben vagy a második-  
ban. „Itt a szocializmus messzebb látó, minőségibb, európaibb lehetősége próbál  
mementót adni...” — kommentálja 1943-as tanulmánykötetét.

A történéshöz nem földadata, hogy a múlt beváltatlan lehetőségeivel foglalkoz-  
zék. Gondolati kísérletként azonban elképzelhető, hogy a történelem alternatíváit  
latolgassuk. Mi lett volna, ha Németh László például Franciaország írója? Ma  
Sartre-ként emlegetnénk az ellenállás szellemi vezérei közt. Nem képességein, nem  
gondolkodásán múlt, hogy Magyarországon nem tölthetett be hasonló hivatást.  
Sokkal inkább a viszonyokon, a hibás gravitáción, az ellenzék „nyomorúságán”. Így  
is nélkülözhetetlen küldetést teljesített. A *Homályból homályba* értékelését pontos-  
összegezeként is elfogadhatjuk: „En a Hitler-idők örült antiszemitizmusától elég  
világosan elhatároltam magam, nemcsak azzal, hogy tombolása idején hallgattam,  
hanem hogy harcoltam képviselőivel. Az, hogy a viszonyokkal elégedetlen értelmi-  
ség, főként a fiatalja át nem állt — négy-öt embernek köszönhető. Elsősorban  
Szabó Dezsőnek, aztán Kodolányinak, Karácsony Sándornak, Veres Péternek s nem  
utolsó sorban nekem. Ha pedig az átáll, Szálasi vagy más kevésbé örült nyilas  
három-négy évvel előbb kezdenék el irtásukat.”

**VEKERDI LÁSZLÓ**

## Sajkódi certosa

Fabrice del Dongo, *A pármái kolostor* nemes lelkű hőse ifjúként úgy gázol át a  
waterlooi vérfürdőn, hogy fogalma sincsen róla, miben vett részt. Később is, mikor  
jószerű nők segítségével nagynehezen megmenekül, elsősorban az izgatja, hogy vajon  
az a sok értelmetlen és össze nem függő szörnyűség, az a sok kicsinyes emberi go-  
noszság amit ő átélt, vajon csakugyan az volt a waterlooi híres ütközet? Stendhált,  
az álmaiból fájó szívvel kiábránduló és nagy álmait soha felejteni nem bíró jogász